

Posiadanie i znajomość przekładów Pisma Świętego jest nieodzowna dla wszelkich prac nad odtworzeniem autografu¹. Szczególne znaczenie posiadają tłumaczenia i przekłady starożytne, niektóre bowiem z nich pochodzą z czasów, z których nie zachował się żaden rękopis w języku oryginalnym. Starożytne przekłady i tłumaczenia mają dla współczesnych badaczy i komentatorów bardzo dużą wartość. Spowodowane to jest faktem, iż większość z tych starożytnych tłumaczeń Biblii została wykonana przez tłumaczy-kopistów w sposób wręcz niewolniczy.

Z najważniejszych przekładów należy wymienić:

1. TARGUMY ARAMEJSKIE

Historia targumów² sięga czasów z okresu po niewoli babilońskiej, kiedy to język biblijny – hebrajski, był wypierany przez język aramejski. Stąd też od V wieku przed Chr. pojawiła się potrzeba tłumaczenia tekstu biblijnego czytanego w czasie nabożeństw synagogałnych (zob. Ne 8,1-8). Po przeczytaniu kilku wersetów Biblii Hebrajskiej, tłumacz w sposób wolny tłumaczył, przekładał je na będący w użyciu język aramejski. Parafrazy te najpierw przekazywane były w sposób ustny, a dopiero w późniejszym okresie spisywane. Stąd też nazwa „*targumy*” od aramejskiego targum – przekład, tłumacz (zob. Ezd 4,7). Targum zatem to starożydowskie przekłady lub parafrazy Starego Testamentu z języka hebrajskiego na aramejski używany przez żydów palestyńskich w czasach poprzedzających i czasach życia i działalności Jezusa. Targumiczne tłumaczenie Biblii Hebrajskiej na aramejski charakteryzowało się dwiema podstawowymi cechami: z jednej strony wysoką dosłownością, a z drugiej uzupełnieniami, wyjaśnieniami, rozwinięciami. Można je podzielić na: targumy do Pięcioksięgu, do Proroków i do Pism.

Najbardziej znaczące są następujące targumy:

- Targum Jerozolimski II (nazywany także fragmentarycznym) z czasów przedchrześcijańskich, będący zbiorem licznych fragmentów pergaminowych podzielonych na dziesięć manuskryptów. znaleziony w genizie kairskiej. Jest to targum do Pięcioksięgu.

- kodeks Neofiti z Biblioteki Watykańskiej również z czasów przedchrześcijańskich, zredagowany około I/II wieku po Chrystusie. Największy z zachodnich, palestyńskich targumów. Skład się 450 kart obejmujące wszystkie księgi Tory oraz obszerne rozwinięcia tekstu biblijnego. Odnaleziony w Bibliotece Watykańskiej w 1949 roku.

- Targum Onkelosa zwany też babilońskim z I/II w. do Pięcioksięgu. Zawiera oficjalną rabiniczną interpretację Tory. Pochodzi z około I/II wieku, zredagowany zaś został około III/IV wieku. Tłumaczenie to jest bardzo dokładne. Według tradycji żydowskiej, Targum ten został pierwotnie przekazany przez Boga Mojżeszowi na górze Synaj, jednakże później został zapomniany, a przywrócony przez Onkelosa (ok. 35-120 r.).

- Targum Jonatana przypisywany Jonatanowi uczniowi Hillela. Pochodzi najprawdopodobnie z I/II w. Jest bardziej parafrazą tekstów biblijnych niż tłumaczeniem. Zawiera interpretację ksiąg historycznych oraz pism prorockich Biblii Hebrajskiej.

¹ Zob. szerzej: K. Romaniuk, *Wprowadzenie do krytyki tekstu*, s. 33nn.

² Zob. J. Kudasiewicz, *Biblia, historia, nauka*, s. 430; S. Mędała, *Najstarsze targumy palestyńskie oraz ich znaczenie dla badań starożytnego judaizmu*, „Przegląd Orientalistyczny” 91(1974), s. 247-256 oraz seria *Biblia Aramejska. Targum Neofiti I*, red. M. Wróbel, Lublin 2014-. Dostępne jest także w języku polskim żydowskie tłumaczenie Tory, które autorzy określają jako targumiczne – tłumaczenie metodą targumu uwzględnia w tłumaczeniu żydowską tradycję ustną, tzw. Torę ustną. Zob. *Tora Pardes Lauder, t. I-V*, red. S. Pecaric, Kraków 2001-2006.

2. PRZEKŁADY GRECKIE

2.1. SEPTUAGINTA

Septuaginta³ (oznaczana rzymską liczbą LXX) jest pierwszym i najstarszym tłumaczeniem Starego Testamentu z hebrajskiego i aramejskiego na język grecki. Tłumaczenie to powstało w Aleksandrii około III-I w. przed Chr. O powstaniu LXX dowiadujemy się z apokryfu pt. „List Arysteasza”, który pochodzi najprawdopodobniej z II w. przed Chr. Według niego Ptolemeusz II Filadelf, król Egiptu (285-247 r.), pragnął mieć w swojej bibliotece aleksandryjskiej wszystkie księgi świata w greckim języku. Stąd też, gdy faraon zapragnął, by w jego bibliotece znalazł się egzemplarz Biblii, arcykapłan z Jerozolimy przysłał 72 tłumaczy (po sześciu z każdego pokolenia Izraela), którzy mieli dokonać przekładu. Od liczby legendarnych tłumaczy pochodzi łacińska nazwa: „Septuaginta” – czyli Biblia Siedemdziesięciu. Mieli oni pracować osobno, a potem wymienić się efektami tłumaczenia i ustalić ostateczną wersję dzieła. Przekład ukończyli po siedemdziesięciu dniach. Wówczas okazało się, że poszczególne teksty tłumaczenia są identyczne, co odebrano jako znak od Boga. Jak głosi podanie, mieli tego dokonać na wyspie Faros. Początkowo przełożyli Prawo, czyli Pięcioksiąg Mojżeszowy. Później zaś dokonano pozostałych tłumaczeń.

W rzeczywistości greckiego tekstu potrzebowała gmina żydowska w Aleksandrii, w której znajdowało się wielu prozelitów mówiących jedynie po grecku. Stąd też powstała potrzeba przetłumaczenia Tory na język zrozumiały dla wyznawców judaizmu. Tłumaczenia kolejnych ksiąg powstawały sukcesywnie aż do I w. przed Chrystusem. Ostatnią księgą, która została przetłumaczona była Księga Mądrości zredagowana w połowie I w. przed Chrystusem i dołączona do LXX.

Wartość przekładu LXX jest różna. Przede wszystkim tekst LXX różni się układem i ilością materiału od Biblii Hebrajskiej. Ponadto jedne księgi, jak np. Księga Psalmów, Pieśni nad Pieśniami, są przełożone bez mała niewolniczo. Są jednak i takie, które można określić mianem nie tyle tłumaczenia, co raczej jako swobodne parafrazy. Zaliczyć tu można Księgę Hioba, Księgę Daniela. Najlepiej przetłumaczony został Pięcioksiąg.

W środowisku hellenistycznym LXX cieszyła się ogromną popularnością. Odrzucenie jej przez wyznawców judaizmu w II wieku miało podwójny powód. Przede wszystkim spowodowane to było uznaniem przez chrześcijan LXX za swoją Biblię. Inną przyczyną było dostrzeżenie przez Żydów rozbieżności między LXX a Biblią Hebrajską. Stało się to możliwe, dzięki ujednoczeniu tekstu przez Ben Aqibę.

Wpływ LXX na Nowy Testament był bardzo wielki. Na 350 cytatów ze Starego Testamentu znajdujących się w dziełach nowotestamentalnych, 300 pochodzi z LXX. Częste korzystanie z LXX spowodowane było tym, iż w gminach chrześcijańskich, które posługiwały się przede wszystkim językiem greckim, LXX była oficjalnie używanym tekstem Biblii. Stąd też można mówić o natchnieniu biblijnym LXX, gdyż LXX była cytowana generalnie w pismach Ojców greckich, czytana w liturgii, komentowana w homiliach, katechezach i teologii. Należy również pamiętać, że księgi deuterokanoniczne Starego Testamentu zostały przekazane jedynie w wersji LXX, ponieważ ich tekst hebrajski zaginął (Tb, Jdt, 1 Mch), albo spisano je od razu w języku greckim (2 Mch, Mdr).

³ Zob. J. Kudasiewicz, *Biblia, historia, nauka*, s. 429; A. Tronina, *Tekst Pisma Świętego*, s. 165; W. Chrostowski, *Literatura targumiczna a Septuaginta*, „Colleanactea Theologica” 63(1993) s. 49-68; P. Łabuda, *Septuaginta – pragnienie poznania Biblii*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 35(2016), z. 1, s. 161-176.

Podobnie, jak to jest z innymi księgami Biblii Hebrajskiej, tak też nie mamy rękopisu Septuaginty. Posiadamy natomiast 700 rękopisów LXX na papirusach, w tym najstarszy papirus Rylandsa 458 z II w. przed Chrystusem zawierający kilka fragmentów Księgi Powtórzonego Prawa. Zachowało się też wiele kodeksów majuskułowych i minuskułowych. Ponadto zachowały się fragmenty, z około 100 roku przed Chrystusem, zachowane w Qumran w 7 grocie tekst Wj 28,4-7 i w 4 grocie Kpł 2,3-5; 5,18-24.

Również kodeksy z IV i V wieku, jak Synajski, Watykański i Aleksandryjski, które zawierają tekst Nowego Testamentu przekazują cały tekst Starego Przymierza w wersji LXX. Natomiast z kodeksów minuskułowych pełny tekst Biblii przekazują kodeksy 68, 106, 122 i 130.

2.2. INNE TŁUMACZENIA GRECKIE

Niezadowolone Żydów z powstania LXX sprawiło, że dokonano nowych, alternatywnych dla LXX tłumaczeń:

- Tłumaczenie Akwili (Aq) prozelity z Pontu⁴. Powstało około 140 roku. Zawiera tekst Starego Testamentu przetłumaczony w sposób wręcz niewolniczy, co doprowadziło do licznych błędów gramatycznych i syntaktycznych. Jednak jako świadek tekstu ułatwia on dotarcie do tekstu hebrajskiego, z którego dokonano przekładu. Przekład Akwili był oficjalnie zalecony wyznawcom judaizmu i stał się przekładem diaspory żydowskiej. Tekst, który był wyraźnie polemiczny względem Septuaginty świadczy, że jego opracowanie miało podłoże ideologiczne. Zachowały się tylko nieliczne jego fragmenty.

- Tłumaczenie Teodocjona (Th) prozelity z Efezu powstało najprawdopodobniej około 180 roku, choć niektórzy komentatorzy uważają, że tłumaczenie to jest dużo wcześniejsze, a na pewno starsze od dzieła Akwili. Tłumaczenie to charakteryzuje się małą dosłownością jak również tendencją do pozostawiania wielu słów hebrajskich zamiast tłumaczenia na grekę. Tłumaczenie Teodocjona w środowisku chrześcijańskim było mocno konkurencyjne względem LXX, czego potwierdzeniem są liczne cytaty starotestamentalne w Nowym Testamencie które wydają się być bardzo zbliżone do tłumaczenia Teodocjona. Również w Heksapli Orygenes wypełnia brakujące fragmenty w V kolumnie zawierającej LXX, w stosunku do tekstu hebrajskiego tłumaczeniem Teodocjona. Przekład Teodocjana jest zachowany tylko w księdze Daniela, która weszła do LXX.

- Tłumaczenie Symmachusa (Sym) Samarytanina nawróconego na judaizm ucznia rabiego Meira, który był uczniem ben Aqiby, powstało około 200 roku. Niektórzy czas tego przekładu przesuwają na 165 rok. Jest to bardzo precyzyjny przekład przeznaczony dla czytelników helleńskich, którzy nigdy nie zetknęli się nigdy z językiem hebrajskim. Z tekstów przekładu usuwane są wszelkie hebraizmy. Jak podają autorzy greccy np. Euzebiusza z Cezarei przekład ten był wysoko ceniony przez chrześcijan. Tłumaczenie to było akceptowane w IV wieku także przez żydowską diasporę w Egipcie. Przekład Symmachusa jest znany jedynie z fragmentów Heksapli jak również z dwóch rękopisów pergaminowych z III-IV wieku pochodzących z Egiptu i zawierających fragmenty Psalmów.

2.3. HEKSAPLA

Mówiąc o przekładach, należy powiedzieć o dziele Orygenesusa, który nie tyle dokonał przekładu, co raczej recenzji już istniejących przekładów⁵. Dzieło Orygenesusa powstało w Cezarei Palestyńskiej w

⁴ Akwila, z pochodzenia poganin, najpierw nawrócił się na chrześcijaństwo, a następnie przeszedł na judaizm.

⁵ Zob. J. Królikowski, *Orygenes i hebrajski tekst Pisma Świętego*, „Vox Patrum” 38(2018), t. 69, s. 398-401.

latach 220-245. Było to 50-tomowe dzieło, w którym Orygenes zestawiał synoptycznie w sześciu kolumnach (stąd nazwa „Biblia hexapla” czyli sześcioraka):

- I kolumna tekst hebrajski Biblii w wersji oryginalnej,
- II kolumna tekst hebrajski Biblii w transkrypcji greckiej,
- III kolumna przekład Aquili,
- IV kolumna przekład Symmacha,
- V kolumna LXX,
- VI kolumna przekład Teodocjona.

Do Księgi Psalmów były dwie dodatkowe kolumny zawierające przekłady zwane Quinta i Sexta. Kolumna V zawierała tekst LXX z pierwszym w dziejach „aparatem krytycznym”, Orygenes bowiem użył w tej kolumnie pewne znaki: obol (/), jeśli tekst grecki był obszerniejszy od hebrajskiego; jeśli zaś krótszy wpisywał tłumaczenie greckie na ogół z Teodocjona zaznaczając asterykiem (*) początek tekstu. Na końcu obu rodzajów tekstu umieszczał półobol.

Niestety Heksapla Orygenesesa nie została nigdy w całości przepisana i spłonęła w czasie najazdu arabskiego w 638 r. Ocalały tylko odpisy pojedynczych ksiąg ze wszystkimi kolumnami greckimi oraz pełne odpisy kolumny V, tzw. Septuaginty heksaplarnej, które posiadamy w odpisach w komentarzach Ojców greckich. Odpisy tekstu heksaplarnej zawierają kodeks Colbertino-Sarravianus z V wieku i kodeks Chisianusza z X wieku.

3. PRZEKŁADY ŁACIŃSKIE

Wraz z rozwojem chrześcijaństwa w kierunku zachodnim, oraz wypierania języka greckiego przez łacinę, pojawiła się konieczność dokonywania tłumaczenia na język łaciński. Pierwsze wzmianki o takim przekładzie pochodzą z Afryki Północnej z 180 roku. Przekłady łacińskie dzielimy na starołacińskie (Vetus Latina) w wersji afrykańskiej (Afro) i europejskiej (Itala), które pochodzą z II i III wieku, oraz dzieło św. Hieronima – Wulgatę, co oznacza wydanie rozpowszechnione. Dzieło to powstało na przełomie IV/V wieku.

VETUS LATINA (VL)

Nazwa Vetus Latina jest umownym określeniem wszystkich łacińskich przekładów Biblii dokonanych przed Wulgatą. Całościowe były tylko Afro i młodsze od niej Itala. Ponadto istniało wiele drugorzędnych, częściowych przekładów. Nie wiadomo, ile ich dokładnie było. O ich istnieniu świadczą św. Hieronim i św. Augustyn, którzy skarżą się, iż jest tak dużo tych tłumaczeń jak egzemplarzy książek. Przekłady te były najczęściej niewolniczym tłumaczeniem LXX. Zawierały dużo grecyzmów. Najstarsze rękopisy Starego Testamentu są fragmentaryczne. Zaliczamy do nich kodeks wirzburski i wiedeński z V wieku. Natomiast zachowało się wiele kodeksów zawierających tekst Nowego Testamentu, które są oznaczane małymi literami alfabetu łacińskiego. Znaczniejsze z nich to kodeksy zawierające Ewangelie: „a” z Vercelli z IV wieku i kodeks „b” z Werony z V w. pisany srebrnymi literami na purpurze.

WULGATA (VG)

Na polecenie papieża Damazego jego sekretarz, kapłan Hieronim (347-420), miał dokonać rewizji tekstu Pisma Świętego⁶. W 383 roku poprawił on tekst Ewangelii i Psalterz, zaś trzy lata później, po

⁶ Zob. K. Bardski, *Wulgata*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. E. Giglewicz, t. 20, Lublin 2014, kol. 1027; J. Królikowski, *Jak powstała Wulgata i któremu tekstowi Pisma Świętego przysługuje to miano*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 36(2017), n. 1, s. 5-20.

śmierci papieża Damazego Hieronim zamieszkał w Betlejem. W Cezarei Hieronim poznał dzieło Orygenesesa – Heksaple i dokonuje przekładu Psalterza wg. Heksapli. W latach 390-406 przełożył z języka hebrajskiego wszystkie księgi protokanoniczne Starego Testamentu korzystając z pomocy VL. Wulgata zawiera także księgi deuterokanoniczne Starego Testamentu w wersji VL, natomiast tekst Nowego Testamentu jest tylko poprawioną przez Hieronima wersją starołacińską.

Tekst Wulgaty Nowego Testamentu został szybko zaakceptowany w Kościele łacińskim, został też zastosowany przy ujednoczeniu czytań liturgicznych. Natomiast wprowadzanie tekstów Starego Testamentu w wersji Wulgaty dokonało się po pewnych protestach dopiero w czasach Karola Wielkiego, w VIII wieku, kiedy to Wulgata stała się oficjalną Biblią Kościoła Zachodniego.

Wraz z rozpowszechnianiem się Wulgaty powstał problem jej zniekształceń spowodowany częstym przepisywaniem. Próby oczyszczenia przekładu hieronimowego z tych deformacji podejmowali Kasjodor (+580), Alkuin (+804), oraz profesorowie Uniwersytetu Paryskiego w XIII wieku. W trakcie Soboru Trydenckiego Kościół posiadał wiele wersji Wulgaty, stąd też w 1546 roku sobór potwierdza „autentyczność” Wulgaty i nakazuje wydać jej urzędowy i poprawiony tekst.

Poprawione wydanie Wulgaty pt. „*Biblia Sacra Vulgatae Editionis*” zwane również „*Editio Sixtino-Clementina*” od imion papieży którzy ją wydali ukazało się jednak dopiero w 1592 roku. Ta poprawiona wersja była w użyciu aż do XX wieku, kiedy to papież Pius X zlecił zakonowi benedyktynów podjęcie prac nad rekonstrukcją pierwotnego tekstu Wulgaty. W 1977 roku wręczono Pawłowi VI ostatni tom *Neo-vulgaty*, która została promulgowana w 1979 roku jako tekst podstawowy do tłumaczeń liturgicznych w Kościele. Pamiętać należy, iż pierwszą drukowaną książką, była właśnie wydana z rękopisów paryskich Biblia Gutenberga – Wulgata. Z tego pierwszego wydania zachowało się 45 egzemplarzy, z czego jeden z nich znajduje się w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie⁷.

4. PRZEKŁADY SYRYJSKIE

Na uwagę zasługują również przekłady syryjskie, które należą do jednych z najstarszych. Ich starożytność spowodowana jest tym, iż nauka chrześcijan przybyła do Syrii w I wieku. Do najważniejszych tłumaczeń należą:

- Peszitta – tzn. przekład *prosty* lub *powszechny*. Powstał on w II wieku i stał się oficjalnym przekładem Kościoła syryjskiego. Tekst jest wierny, ale nie niewolniczy. Za podstawę przekładu dla Pięcioksięgu tłumaczom posłużyła Biblia Hebrajskiej, zaś Psalmi i księgi prorockie zostały przetłumaczone z LXX. Przekład Nowego Testamentu dołączono do Peszitty na początku V wieku. Jednak przekłady Ewangelii istniały już wcześniej.

- Diatessaron, to dzieło Syryjczyka z Adiabeny Tacjana z 170 roku. Nazwa pochodzi od harmonii syryjskiej czterech ewangelii. Znana jest z tłumaczenia greckiego powstałego w III wieku (papierus z Dura Europos). Dokonany w III wieku przekład poszczególnych Ewangelii jest zależny w dużym stopniu od Diatessaronu. Zachowały się dwa kodeksy tego przekładu: kuretoriański z V wieku i syro-synański z IV wieku.

- syro-palestyński. Przekład ten pochodzi z V wieku oparty i jest oparty na LXX. Używany jest w liturgii melchickiej. Do dzisiejszego czasu dotarły tylko fragmenty Ewangelii z lekcjonarzy.

⁷ Zob. E. Dąbrowski, *Wulgata w dziejach biblistyki i w dziejach kultury europejskiej*, w: *Sobór Watykański II a biblistyka katolicka*, Poznań 1967, s. 364n.

- przekład filokseniański całej Biblii dokonany w VI wieku przez biskupa Filoksena z języka greckiego. Przekład ten prawie całkowicie zaginął, zachowała się jedynie recenzja Nowego Testamentu dokonana w VII wieku przez biskupa Tomasza z Heraklei.

- przekład syro-heksaplarny powstał w VII wieku w Aleksandrii. Jest to tłumaczenie niezwykle wierne, stąd też ma duże znaczenie dla badań nad Septuaginta. Zachowały się tylko fragmenty.

5. PRZEKŁADY KOPTYJSKIE

Chrześcijaństwo dotarło nad Nil pod koniec I wieku, stąd też już w II wieku, powstały najstarsze przekłady na język Egipcjan w dialektach sahidyckim (Górny Egipt) i bohairyckim (Dolny Egipt). Generalnie nazywamy je koptyjskimi od starożytnego języka, którym posługiwały się niższe warstwy społeczeństwa egipskiego. Przekłady te generalnie powstały na podstawie LXX, aczkolwiek późniejsze księgi Starego Testamentu są poprawione według tekstu Heksapli. Tekst Nowego Testamentu reprezentuje recenzję H.

6. INNE PRZEKŁADY STAROŻYTNE

- Ormiański. Armenia przyjęła chrześcijaństwo w IV w. Natomiast na początku V wieku mnich Mesrob Masztoc stworzył pisownię a także przekład ormiański, który oparł na tekście LXX. Tekst tego przekładu jest pierwszym tekstem zapisanym w języku ormiańskim. Najstarsze rękopisy pochodzą z IX wieku.

- Etiopski. Chrześcijaństwo jest znane w Etiopii od IV wieku. Przekład ten został dokonany na podstawie LXX w VI wieku w języku etiopskim klasycznym. Najstarsze rękopisy pochodzą z XIII wieku.

- Gruziński. Gruzja przyjęła chrześcijaństwo od Armenii. Według tradycji Mesrob Masztoc stworzył, poza alfabetem ormiańskim, także alfabet gruziński. W V wieku został przełożony tekst Nowego Testamentu oraz część Starego na język gruziński z ormiańskiego. Najstarsze rękopisy gruzińskie sięgają X wieku.

- Gocki. Wynalazek pisma gockiego i przekład całej Biblii przypisuje się tradycyjnie biskupowi Ulfilowi z IV wieku. Nieliczne fragmenty tego tłumaczenia przetrwały do naszych czasów w rękopisach pochodzących z V wieku.

- Starosłowiański. Przekład starosłowiański został dokonany przez Cyryla i Metodego w IX wieku na bazie LXX. Stała się z czasem oficjalną Biblią Kościoła ortodoksyjnego ludów Słowiańskich. Najstarszy rękopis pochodzi z X wieku.